

З М І С Т

<i>Передмова</i>	15
<i>Пролог</i>	21

Ч А С Т И Н А I

Розділ 1	<i>«Він сприймав кожну нову ідею як бездоганно красиву»</i>	27
Розділ 2	<i>«У своїй особистій в'язниці»</i>	50
Розділ 3	<i>«Я переживаю зараз не ліпші часи»</i>	63
Розділ 4	<i>«Робота виявилася важкою і, дякувати Богу, майже приємною»</i>	79
Розділ 5	<i>«Я — Оппенгеймер»</i>	93
Розділ 6	<i>«Опні»</i>	106
Розділ 7	<i>«Хлопці нім-нім»</i>	122

Ч А С Т И Н А II

Розділ 8	<i>«Мої інтереси почали змінюватися 1936 року»</i>	141
Розділ 9	<i>«[Френк] вирізає і надіслав його»</i>	160
Розділ 10	<i>«Дедалі безперечніше»</i>	176
Розділ 11	<i>«Я маю намір одружитися з твоєю подругою, Стів»</i>	187
Розділ 12	<i>«Ми спрямовували “Новий курс” лівобіч»</i>	202
Розділ 13	<i>«Координатор швидкого розриву»</i>	216
Розділ 14	<i>«Справа Шевальє»</i>	234

Ч А С Т И Н А III

Розділ 15	<i>«Він став великим патріотом»</i>	243
Розділ 16	<i>«Зависокий рівень секретності»</i>	263
Розділ 17	<i>«Оппенгеймер говорить правду...»</i>	278
Розділ 18	<i>«Самогубство, мотив невідомий»</i>	292
Розділ 19	<i>«Чи хотіли б ви її в дочерити?»</i>	299

Розділ 20	«Бор був Богом, а Опні — його пророком»	314
Розділ 21	«Вплив пристрою на цивілізацію»	324
Розділ 22	«Тепер ми всі сучі діти»	339

Ч А С Т И Н А І V

Розділ 23	«Бідолашні маленькі люди»	363
Розділ 24	«Я відчуваю кров на руках»	374
Розділ 25	«Люди здатні знищити Нью-Йорк»	389
Розділ 26	«В Опні була краснуха, але тепер він має імунітет»	406
Розділ 27	«Готель для інтелектуалів»	425
Розділ 28	«Він не розуміє, чому це зробив»	450
Розділ 29	«Упевнена, саме тому вона жбурляла в нього речі»	467
Розділ 30	«Він ніколи не показував, що в нього на думці»	478
Розділ 31	«Лихі слова про Опні»	496
Розділ 32	«Учений X»	522
Розділ 33	«Звір у джунглях»	530

Ч А С Т И Н А V

Розділ 34	«Усе це має доволі кепський вигляд, чи не так?»	559
Розділ 35	«Боюся, що все це — цілковита дурня»	571
Розділ 36	«Вияв істерії»	598
Розділ 37	«Чорна мітка на гербі нашої країни»	614
Розділ 38	«Я досі відчуваю теплу кров на руках»	628
Розділ 39	«Це було справді схоже на Небувалію»	645
Розділ 40	«Це потрібно було зробити наступного дня після Трініті»	654
Епілог.	«Існує лише один Роберт»	672
ЗАУВАГА Й ПОДЯКИ АВТОРА.	«Моя довга подорож з Опні»	675
ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАЦІЙ		683
ПРИМІТКИ		687
БІБЛІОГРАФІЯ		742

Кай Берд — автор книг «Президент: Джон Дж. Макклой. Створення американського істеблішменту» (The Chairman: John J. McCloy, The Making of the American Establishment) та «Колір істини: МакДжордж Банді й Вільям Банді. Брати по зброї» (The Color of Truth: McGeorge Bundy and William Bundy, Brothers in Arms). Разом із Лоуренсом Ліфшульцем він редагував книгу «Тінь Хіросіми: невизнання історії та смітсонівська суперечка» (Hiroshima's Shadow: Writings on the Denial of History and the Smithsonian Controversy). Кай Берд є позаштатним редактором журналу *The Nation*. Він мешкає з дружиною і сином у Вашингтоні (округ Колумбія).

Мартін Шервін — професор кафедри англійської та американської історії імені Волтера Діксона в Університеті Тафтса, автор книги «Зруйнований світ: Хіросіма та її спадщина» (A World Destroyed: Hiroshima and Its Legacies), яка отримала премію Стюарта Берната, а також премію «Американська історична книга». Мартін із дружиною живе у Бостоні й Вашингтоні (округ Колумбія).

Книга «Оппенгеймер. Триумф і трагедія Американського Прометей» очолила список найліпших книг року за версією *New York Times Book Review*, *Washington Post Book World*, *Kansas City Star* і *Chicago Tribune*, а видання *Booklist* і *Discover Magazine* визнали її найліпшою науковою книгою року.

У цій приголомшливій, сенсаційній книзі два досвідчені історики холодної війни розповіли проникливу й дивовижну історію Роберта Оппенгеймера.

Foreign Affairs

Шедевр науковості та захопливий літературний твір, що формує яскравий і живий образ складної та часто загадкової постаті Оппенгеймера.

Chicago Tribune

Детальна й сувора розповідь. ... Визначне явище у двох жанрах: біографія і соціальна історія.

San Francisco Chronicle

Захоплива й відверта книга. ... Авторитетний життєпис, такий близький до всієї історії (та вирішення суперечностей), як можна сподіватися.

The New Republic

Цій книзі судилося стати канонічним життєписом.

The Globe and Mail (Торонто)

Важлива книга, що спирається на вичерпні дослідження. ... Вона є значним внеском в американську історію і водночас містить виважене тлумачення фактів та проникливий опис особистого життя й характеру Оппенгеймера.

The Philadelphia Inquirer

У книжці «Оппенгеймер. Триумф і трагедія Американського Прометей» докладно і надзвичайно майстерно викладено історію Оппенгеймера. Поєднання ретельності й розсудливості в методи авторів робить її вкрай важливою.

Time

Передмова

Напередодні Різдва 1953 р. життя Роберта Оппенгеймера (його кар'єра, репутація і навіть почуття власної гідності) раптом вийшло з-під контролю. «Не можу повірити, що це відбувається зі мною», — вигукнув він, коли дивився з вікна авто, що мчало його до будинку адвоката в Джорджтауні, районі Вашингтона. Там за кілька годин Оппенгеймер мав ухвалити надзвичайно важливе рішення. Чи мусить він піти у відставку з посади радника урядових організацій? А може, йому варто виступити проти звинувачень, зазначених у листі, який несподівано вручив йому того дня голова Комісії з атомної енергії Льюїс Строз? Цей лист сповіщав Оппенгеймера, що на підставі чергової перевірки інформації про нього й останніх політичних рекомендацій його можуть визнати загрозою національній безпеці. Далі були викладені 34 звинувачення, від безглузвих («Відомо, що 1940 р. ви були одним зі спонсорів організації “Друзі китайського народу”») до політичних («Восени 1949 р. й згодом ви рішуче виступали проти створення водневої бомби»).

Цікаво, що після атомного бомбардування Хіросіми й Нагасакі Оппенгеймера охопило невиразне передчуття, ніби з ним має статися щось похмуре, лиховісне. За кілька років до того, наприкінці 1940-х, Оппенгеймер досяг в американському суспільстві культового статусу найшанованішого вченого й радника з питань державної політики — його портрет навіть з'явився на обкладинці журналів *Time* і *Life*. Саме тоді він прочитав оповідання Генрі Джеймса «Звір у джунглях» (*The Beast in the Jungle*). Оппенгеймера приголомшила ця розповідь про одержимість і страдницьку самозакоханість, героя якої не полишає передчуття, ніби на нього «чекає щось рідкісне й дивне, можливо, дивовижне й страхотливе, що рано чи пізно має статися». Хай там як, він знав, що це його «занапастить».

Коли в повоєнній Америці здійнялася хвиля антикомунізму, Оппенгеймер дедалі глибше усвідомлював, що його також переслідуює «звір у джунглях». Виступи перед слідчими комітетами Конгресу, що полювали на «червоних», прослуховування домашнього й службового телефонів службами ФБР, наклепницькі історії про його політичне минуле, запроваджені в пресі політи-

чні рекомендації — усе це змушувало Оппенгеймера почуватися людиною, на яку полюють. Його політична діяльність лівого спрямування 1930-х у Берклі, як і повоєнні виступи проти планів військово-повітряних сил щодо масованого стратегічного бомбардування ядерною зброєю (планів, які він називав геноцидними), розгнівали багатьох можновладців у Вашингтоні, зокрема директора ФБР Джона Едгара Гувера та голову Комісії з атомної енергії Льюїса Строза.

Того вечора, гостюючи в домі Герберта й Енн Маркс, Оппенгеймер обмірковував свої можливі дії. Герберт був не лише його адвокатом, а й одним із найближчих друзів. А дружина Герберта, Енн Вілсон Маркс, була його секретаркою в Лос-Аламосі. Того вечора Енн помітила, що Оппенгеймер «ледь не в розпачі». Та по тривалій дискусії він, мабуть, водночас і скорившись долі, й виявивши впевненість у власній правоті, дійшов такого висновку: хай там як, висунуті звинувачення не можна залишати без відповіді. Тому, вислухавши настанови Герба, Оппенгеймер склав лист на ім'я «дорогого Льюїса». У цьому листі він зазначив, що Строз спонукав його піти у відставку. «Ви запропонували мені нібито прийнятну альтернативу — подати заяву щодо розірвання мого контракту як радника Комісії [з атомної енергії], у такий спосіб уникнувши офіційного розгляду звинувачень...» Оппенгеймер повідомив, що серйозно розглянув цей варіант. «Але за таких обставин, — продовжив він, — подібний вчинок означав би мою згоду з думкою про те, що я не здатен працювати в уряді, якому прослужив близько 12 років. Я не можу так вчинити. Якби я був таким нікчемою, навряд мені вдалося б служити нашій країні так, як я намагався, чи бути директором Інституту [перспективних досліджень] у Принстоні або виступати від імені науки й нашої країни, як мені не раз доводилося».

Наприкінці вечора Роберт здавався виснаженим і пригніченим. Після кількох чарок він пішов у спальню для гостей. Хвилини за дві Енн, Герберт і дружина Роберта Кітті, яка приїхала з ним у Вашингтон, почули «страшений гуркіт». Помчали сходами нагору й побачили, що спальня порожня, а двері ванної кімнати зачинено. «Я не могла їх відчинити, — розповідала Енн, — і мені не вдалося догукатися до Роберта».

Оппенгеймер упав на підлогу ванної непритомний, і його тіло заблокувало двері. Енн, Герберту й Кітті вдалося поступово відчинити їх, відсунувши обм'якле тіло Роберта вбік. «Коли він отямився, звісно, говорив нерозбірливо», — згадувала Енн. Роберт сказав, що випив рецептурне снодійне Кітті. «Не дозволяйте йому заснути», —

застеріг лікар по телефону. Тож поки не приїхав лікар, Роберта майже годину водили туди-сюди, умовляли випити кави.

«Звір» накинувся на Оппенгеймера. Почалися тяжкі випробування, які поклали край кар'єрі Роберта на державній службі. За іронією долі, це лише зміцнило його репутацію і захистило здобутки й надбання.

Шлях, який Роберт подолав від Нью-Йорка до Лос-Аламоса (від невідомості до визнання), привів його до участі у великих битвах і перемогах ХХ ст. у галузі науки, соціальної справедливості, «гарячої» та «холодної» війни. На цей шлях його спрямували надзвичайний інтелект, батьки, вчителі із Товариства етичної культури та юнацькі переживання. Професійний розвиток Роберта почався в 1920-ті в Німеччині, де він вивчав квантову фізику — нову науку, яку любив і пропагував. У 1930-ті, під час роботи в Каліфорнійському університеті в Берклі, де Роберт створював найвідоміший центр вивчення квантової фізики у США, його непокоїли наслідки Великої депресії на батьківщині й піднесення фашизму за кордоном. Під впливом цих подій він разом із друзями (багато яких були його однодумцями й комуністами) брав активну участь у боротьбі за встановлення економічної та расової справедливості. Це були найліпші роки в житті Оппенгеймера. Той факт, що через десятиліття ними так легко скористалися, щоб змусити його замовкнути, нагадує про надто хистку рівновагу між принципами, які ми сповідуємо, й про те, як дбайливо їх маємо оберігати.

Страждання і приниження, яких зазнав Оппенгеймер 1954 р., не були винятком в епоху Маккарті. Проте в ролі обвинувачуваного йому не було рівних. Оппенгеймер став американським Прометеєм, «батьком атомної бомби», який очолив боротьбу за те, щоб під час війни вирвати у природи вогонь Сонця для своєї країни. Згодом він мудро говорив про небезпеку цієї сили, з надією висловлювався про її можливі переваги, та ледь не з відчаєм і вкрай критично — про плани ядерної війни, які схвалили військові й пропагували стратеги-теоретики: «Що нам робити з цивілізацією, яка завжди розглядала етику як невід'ємну складову людського життя, [однак] здатна говорити про перспективу знищення майже всього живого лише в розважливих термінах теорії ігор?».

Наприкінці 1940-х, коли відносини США й СРСР погіршилися, непохитне прагнення Оппенгеймера порушувати такі складні питання щодо ядерної зброї викликало неабияке занепокоєння

у впливових колах зі служби національної безпеки у Вашингтоні. Після повернення республіканців до Білого дому, 1953 р., прихильники масованого ядерного удару у відповідь (як-от Льюїс Строз) отримали високі посади у владних структурах Вашингтона. Строз і його прибічники були сповнені рішучості для того, щоб змусити замовкнути людину, здатну, як вони побоювалися, обґрунтовано поставити під сумнів обраний ними курс.

Різко критикуючи політичні переконання та професійні судження Оппенгеймера (а насправді його життя й цінності), 1954 р. його опоненти оприлюднили інформацію щодо багатьох аспектів особистості вченого, як-от честолюбство й невпевненість, геніальність і наївність, рішучість і лякливість, стоїцизм і схильність до сумнівів. Чимало такої інформації виклали в «Справі Дж. Роберта Оппенгеймера» — понад тисячі сторінок дрібним кеглем тексту стенограм ради з питань кадрової безпеки при Комісії з атомної енергії. Але стенограма цих слухань свідчить, що опонентам Роберта майже не вдалося пробити емоційну броню, яку цей складний чоловік вибудовував навколо себе з раннього віку. У книжці «Оппенгеймер. Триумф і трагедія Американського Прометея» досліджено загадкову особистість Оппенгеймера, що криється за цією бронєю, розглянуто його життя від дитинства у нью-йоркському Верхньому Вест-Сайді на початку ХХ ст. до самої смерті 1967 року. Це глибоко особистий життєпис, автори якого досліджували тему й писали книгу з вірою в те, що публічну поведінку людини та її стратегічні рішення (а у випадку Оппенгеймера, можливо, навіть наукову діяльність) визначає особистий життєвий досвід.

Книга «Оппенгеймер. Триумф і трагедія Американського Прометея», робота над якою тривала чверть століття, ґрунтується на тисячах документів, узятих із архівів та приватних колекцій у США і за кордоном. Автори спирається на величезну збірку документів, яка свого часу належала Оппенгеймеру, а тепер зберігається в Бібліотеці Конгресу, а також на тисячі сторінок записів ФБР, які накопичилися за чверть століття стеження. Мало хто з державних діячів зазнавав такого ретельного нагляду. Читачі «почують» слова Оппенгеймера, зафіксовані пристроями звукозапису ФБР і згодом транскрибовані. Та позаяк навіть письмові документи розповідають лише частину правди про життя людини, ми опитали також майже сотню близьких друзів, рідних і колег Оппенгеймера. Багато людей, з якими випало спілкуватися в 1970–1980-ті, уже пішли з життя. Проте історії, які вони розповіли, дали змогу скласти детальний

портрет видатного вченого, який відкрив нам шлях до ядерної ери й марно намагався знайти спосіб усунення загрози ядерної війни, розпочавши боротьбу, що й досі триває.

Історія Оппенгеймера нагадує також про те, що наша ідентичність як народу тісно пов'язана з ядерною культурою. «Ми думаємо про бомбу від 1945 р., — зауважив Едгар Доктороу. — Спочатку це була наша зброя, потім дипломатія, а тепер економіка. Хіба можна вважати, що за 40 років щось аж таке страшенно могутнє не стало частиною нашої ідентичності? Величезний голем, якого ми створили для протидії ворогам, — це наша культура, культура бомби, її логіка, її віра, її бачення»¹. Оппенгеймер хоробро намагався відвернути нас від культури бомби, стримуючи ядерну загрозу, яку він допоміг випустити на волю. Його найвразжаючішим досягненням став план міжнародного контролю над атомною енергією, відомий як доповідь Ачесона-Лілієнталя (хоча насправді цей документ розробив і здебільшого написав саме Оппенгеймер). Цей план залишається єдиною моделлю раціонального мислення в ядерну добу.

Та через політику холодної війни план Оппенгеймера був приречений і у США, і за кордоном. Протягом наступної половини століття Америка, до якої приєднувалося дедалі більше країн, підтримувала ідею застосування ядерної бомби. По закінченні холодної війни небезпека ядерного знищення начебто минула, проте, за іронією долі, у XXI ст. загроза ядерної війни та ядерного тероризму стала ще більше невідвратною, ніж будь-коли.

В епоху, яка настала після терактів 11 вересня, варто пригадати, що на початку ядерної ери творець атомної бомби застерігав нас: ця зброя невибіркового терору відразу зробила Америку вразливішою до неспровокованих нападів. Під час закритих слухань у Сенаті 1946 р. Оппенгеймеру поставили таке запитання: «Чи можуть троє або четверо людей таємно провезти складові [атомної] бомби в Нью-Йорк і підірвати все місто?». Він рішуче відповів: «Звісно, це можна зробити; люди здатні знищити Нью-Йорк». Далі один наляканий сенатор запитав: «За допомогою якого інструменту можна виявити атомну бомбу, сховану десь у місті?». У відповідь Оппенгеймер ущипливо зауважив: «Можна використати викрутку [щоб відкрити кожен ящик або валізу]». Єдиним засобом захисту від ядерного тероризму було знищення ядерної зброї.

Застереження Оппенгеймера не взяли до уваги — і зрештою примусили його замовкнути. Подібно до бунтівного давньо-

грецького титана Прометея, який викрав вогонь у Зевса й подарував його людству, Оппенгеймер подарував нам атомний вогонь. Але згодом, коли він спробував узяти цю силу під контроль, коли намагався попередити нас про страшну небезпеку, розгнівані можновладці покарали його, як вчинив свого часу Зевс. Член ради з питань безпеки при Комісії з атомної енергії Вард Еванс, який висловив незгоду з ухваленим рішенням, написав, що скасування допуску Оппенгеймера до секретної роботи — це «пляма на репутації нашої країни».